

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ  
РЕЦЕНЗИЯ  
BOOK REVIEW

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Լ. Մ. Խաչատրյան, Մ. Վ. Միրումյան, «Հայերենագիտական տերմինների ուսումնական բառարան», Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2020, 440 էջ:

Լ. Մ. Խաչատրյան, «Լեզվաբանական տերմինների ուսումնական բառարան», Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2021, 446 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը 2020 թվականին լույս է ընծայել Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Լեզվաբանական հետազոտությունների գիտական լաբորատորիայի վարիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Լալիկ Խաչատրյանի և մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Մարգուշ Միրումյանի «Հայերենագիտական տերմինների ուսումնական բառարանը», իսկ 2021-ին՝ պրոֆ. Լ. Խաչատրյանի «Լեզվաբանական տերմինների ուսումնական բառարանը»: Սրանք միասին ամբողջացնում են ընդհանուր լեզվաբանության տերմինների համակարգային նկարագրությունը: Տողերիս հեղինակն այս երկու բառարանների մասնագիտական խմբագիրն է:

Լեզվաբանական ընդհանուր և մասնավոր բառարաններ շատ չեն եղել մեզանում: Նշենք մի քանիսը՝ Մ. Հարությունյան, «Հայ-ռուսերեն լեզվաբանական բառարան» (Երևան, 1963), Հ. Պետրոսյան, Մ. Գալստյան, Թ. Ղարապետյան, «Լեզվաբանական բառարան» (Երևան, 1975), Ա. Նազարյան, «Լեզվաբանական տերմինների ֆրանսերեն-ռուսերեն-հայերեն ուսումնական բառարան» (Երևան, 1993), Ֆ. Խլդաթյան, «Ոճաբանական տերմինների բառարան-տեղեկատու» (Երևան, 1976), «Ոճաբանական բառարան» (Երևան, 2000): Հանրագիտարանային բնույթ ունի Հ. Պետրոսյանի մեծարժեք «Հայերենագիտական բառարանը» (Երևան, 1987):

Հայերենագիտական և լեզվաբանության տերմինների նշված բառարանները կազմվել են ժամանակակից կրթական բարեփոխումների թելադրանքով: Լեզվաբանական վերջին բառարանի հրատարակությունից տասնամյակներ են անցել. զգացվում էր նոր բառարան կազմելու անհրաժեշտություն, այնպիսի բառարանի, որը համահունչ

կլիներ հայագիտական ու լեզվաբանական դպրոցական և համալսարանական դասընթացների նոր պահանջներին:

Լ. Խաչատրյանի և Մ. Միրումյանի «Հայերենագիտական տերմինների ուսումնական բառարանը» կազմվել է վերոհիշյալ բառարաններից տարբեր՝ փնջային սկզբունքով. հայերենագիտական տերմինները տրվում են ըստ լեզվի բնագավառների, թեմատիկ խմբավորմամբ: Տրվում է հայերենագիտական տերմինների բացատրությունը: Յուրաքանչյուր եզր մեկնաբանվում է բովանդակային համակողմանի ընդգրկումով, տերմինային շրջապատով, որը բառարանին հաղորդում է ուսումնական ձեռնարկի արժեք: Օգտակար կարող է լինել բանասիրություն ուսանողներին, հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչներին:

*Հնչյունաբանություն բաժնում* տրվում են լեզվի առաջին մակարդակի առանցքային միավորները, և բնութագրվում են դրանց հատկանիշները: Ըստ բառահոդվածների մեկնաբանվում են *հնչյունն ու հնչույթը*, կատարվում են հնչյունների դասակարգումներ. *ձայնավորները*՝ ըստ լեզվի և ըստ շրթունքների դիրքի, բաղաձայնները՝ ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության, ըստ արտաբերման տեղի և եղանակի, տրվում են *հնչյունափոխության դրսևորումները* (դիրքային, շեշտափոխական, փոխազդեցական, ընդհանուր-պատմական), բնութագրվում են *վանկը, երկբարբառը, եռբարբառը, շեշտը* և այլն:

*Գրաբանություն բաժնում* դիտարկվում են ընդհանուր ճանաչողության հարցեր՝ *գիրը* (պատկերագրություն, գաղափարագրություն, հնչյունագրություն), *այբուբենը, հայկական գրատեսակները* (գրչագիր, երկաթագիր, բոլորագիր, բոլորագիծ, նոտրագիր, շղագիր, զարդագիր, փակագիր) և այլն:

*Ձևույթաբանություն բաժնում* բնութագրվում են ձևույթի տեսակներն ու տարբերակները, ածանցների կիրառական արժեքը, ձևաիմաստային խմբերը և այլն:

*Բառակազմություն բաժնում* ուշադրություն է դարձվում *բառակազմական հիմքերին, արմատին, բառակազմական փնջերին, բառակազմական կաղապարներին*: Տրվում են բառակազմության եղանակները՝ *ածանցում* (նախածանցում, վերջածանցում, համածանցում), *բարդություն* (վերլուծական և համադրական), *հապավում*: Մեկնաբանվում է տարժամանակյա բառակազմությունը:

*Բառագիտություն բաժնում* դիտարկվում է *բառը*՝ որպես լեզվական միավոր, բնութագրվում են լեզվի բառային կազմն ու *բառապաշարի շերտերը*, կատարվում են դասակարգումներ, մեկնաբանվում են *տերմինը, փոխառությունները, պատճենումները*: Կարևորվում են *իմաստաբանության* հարցերը՝ մենիմաստ և բազմիմաստ բառեր, բառերի ձևաիմաստային խմբեր, իմաստափոխություն և այլն: Համակողմանի ներկայացվում են լեզվի դարձվածքներն ու նրանց տեսակները:

*Բառարանագիտություն բաժինն* ունի ընդհանուր լեզվաբանական նշանակություն. տրվում են *բառարանագիտության տեսության* հիմնական հարցերը (բառարանի կառուցվածք, բառացանկի մատուցման եղանակներ, բառիմաստի բացատրություն, անդրլեզու), կատարվում են *բառարանների դասակարգումներ* (հանրագիտական և

լեզվաբանական), մատուցվում հայկական, ռուսական և եվրոպական բառարանագրության նվաճումները:

*Ձևաբանություն բաժնի* տերմինները քերականական գիտելիքների նախադրումն են. մեկնաբանվում են *բառաձևը, հարացույցը, ձևաբանական հիմքը, քերականական կարգը* (թիվ, հոլով, սեռ, եղանակ, ժամանակ, դեմք, խոնարհում): Խորությամբ բնութագրվում են *խոսքի մասերն* ու նրանց հատկանիշները, որոնք նախապատրաստում են շարահյուսական գիտելիքների յուրացումը:

*Շարահյուսություն բաժնի* տերմինները նախապատրաստում են խոսքի և տեքստի ենթաբաժինների յուրացումը. մեկնաբանվում են *բառակապակցությունն ու նախադասությունն* իրենց տեսակներով, *նախադասության անդամները* (գլխավոր և երկրորդական), *գոյականական և բայական անդամների լրացումները, բարդ նախադասության կառուցատիպերը, ստորադասական կապակցությամբ նախադասությունները, մեջբերվող խոսքի տեսակները, միջանկյալ նախադասություններն ու ներդրյալ կառույցները* և այլն:

*Լեզվի պատմություն* բաժինն ունի ընդհանուր ճանաչողական արժեք. տրվում է *լեզվի պատմության շրջանաբաժանումը՝* նախագրային և գրային (հին հայերեն, միջին հայերեն և արդի հայերեն), մեկնաբանվում են այն տերմինները, որոնք բնորոշում են լեզվի ձևաբանական և շարահյուսական պատմական փոփոխությունները:

*Խոսք բաժնում* դիտարկվում են այն տերմինները, որոնք բնութագրում են խոսողական գործունեությունն ու խոսքային դրսևորումները (արտաքին, ներքին, համառոտ, միջին ծավալի, ընդարձակ, մտավոր, զգացական, պատկերավոր, արձակ, չափածո, դատողական, գնահատող և այլն):

*Տեքստ բաժնի* տերմիններն ընդարձակում են շարահյուսության ոլորտի ըմբռնումները. դիտարկվում են *տեքստաբանությանը, տեքստի կառուցվածքին, պարբերությանը, հիպերտեքստին և խոսույթին* վերաբերող գիտական եզրույթները:

*Ոճաբանություն բաժնում* մեկնաբանվում են ոճաբանության հիմնական հասկացություններն ու *գործառական ոճերը* (առօրյա-խոսակցական, վարչա-գործառական, գիտական, հրապարակախոսական, գեղարվեստական), *պատկերավորման և արտահայտչության միջոցները* (այլաբանություն, անձնավորում, ավելադրություն, պեսպիություն, մակդիր, համեմատություն, փոխաբերություն, չափազանցություն, դարձույթ, շրջասույթ և այլն):

*Ուղղախոսություն բաժնում* տրվում են արևմտահայերենի և արևելահայերենի ձայնավորների, բաղաձայնների, երկհնչյունների, կրկնակ բաղաձայնների և վանկի ուղղախոսության հիմնական կանոնները:

*Ուղղագրություն բաժնում* մատուցվում են հայերենի ուղղագրության սկզբունքները (հնչյունային, ձևաբանական, բառակազմական, պատմական), մեկնաբանվում է ձայնավորների, բաղաձայնների, երկհնչյունների և կրկնակ բաղաձայնների՝ հայաստանյան կրթական համակարգում ընդունված (նոր) ուղղագրությունը:

*Կետադրություն բաժնի* տերմինների միջոցով մեկնաբանվում են հայերենի կետադրության սկզբունքները. տրվում են տրոհության, առգանության, բացահայտության նշանների գործածության դեպքերը, բերվում են բնագրային նմուշներ:

Բառարանում յուրաքանչյուր բաժնից հետո տրվում է քերականական իրողությունների վերլուծության կարգը, բերվում են վերլուծությունների նմուշօրինակներ: Վերջում տրվում է հայերենագիտական տերմինների ցանկը, որ ներառում է ավելի քան հազար միավոր:

Գրախոսվող բառարանը բուհական յուրահատուկ ձեռնարկ է, որը գիտական չափանիշներով և մանկավարժական հմտությամբ ներկայացնում է հայոց լեզվի բոլոր բաժինները՝ հիմքում ունենալով հայերենի տերմինային համակարգը: Հայերենագիտական տերմինների ուսումնասիրությունը կարևորվում է այն առումով, որ տերմինների ամբողջության միջոցով ներկայացվում են լեզվի մասին գիտության առանցքային հարցերը, ստեղծվում է յուրատեսակ համապատկեր:

2021-ին լույս տեսավ Լ. Խաչատրյանի «Լեզվաբանական տերմինների ուսումնական բառարանը», որն իր բնույթով «Հայերենագիտական տերմինների ուսումնական բառարանի» տրամաբանական շարունակությունն է: Բառարանի նպատակն է համակարգել ժամանակակից դպրոցական և համալսարանական դասընթացներում գործածվող լեզվաբանական տերմինները, տալ դրանց նկարագրությունն ու մեկնաբանությունը:

Լեզվաբանական այս ուսումնական բառարանը ներառում է ընդհանուր լեզվաբանության համալսարանական դասընթացի տերմինները, որոնք կազմում են համաձայն գիտակարգի տեսության հիմքը: Լեզվաբանական տերմինները ներկայացնելու տարբեր սկզբունքներ կան: Հեղինակը նախընտրել է դրանք մեկնաբանել *ուսումնական բառարանի սկզբունքով*՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բառարանն ուղղված է ուսանողությանը: Այդ նպատակով էլ տերմինները մատուցվել են դաս-դասախոսության կառուցվածքով, որպեսզի ուսանողը համակողմանի պատկերացում կազմի լեզվաբանական տվյալ տերմինի և նրա թեմատիկ դաշտի վերաբերյալ:

Խնդիր է դրվել ուսանողներին մատուցել ընդհանուր լեզվաբանության ինքնատիպ մի ձեռնարկ, որտեղ տերմինները մեկնաբանվում են ըստ լեզվաբանության ուսումնասիրության բաժինների և ենթաբաժինների: Տերմիններն ընտրված են ըստ լեզվի կառուցվածքային մակարդակների, մեկնաբանվում են նաև յուրաքանչյուր մակարդակից տրոհված միկրոհամակարգերի տերմիններ՝ ամբողջացնելով լեզվական տվյալ մակարդակի տերմինահամակարգը:

Լեզվաբանական այս բառարանը ուղեցույցի դեր կարող է կատարել լեզու և լեզվաբանություն ուսումնասիրողների, ինչպես նաև լեզվաբանական գիտելիքները խորացնողների համար:

Լեզվաբանական բառարանին ներկայացվող առաջնահերթ պահանջներից է մասնագիտական տերմինների ընտրությունը, այլ կերպ ասած՝ լեզվաբանական *տեղ-միևարանի ստեղծումը*: Հեղինակը կարողացել է ըստ լեզվի և լեզվաբանության բաժինների ստեղծել ամբողջական տերմինարան՝ առանձնացնելով լեզվաբանության բնագա-

վառները: Հաշվի է առնվել այն հանգամանքը, թե ո՞ր բաժիններն են նպաստում լեզվաբանական գիտության վերաբերյալ համակողմանի գիտելիքներ ձեռք բերելուն, և ինչքանո՞վ են դրանք օգնում հայագիտական առարկաները յուրացնելուն:

Լ. Խաչատրյանը բառարանի տերմիններն ամփոփել է տասը բաժիններում: Դրանք այսպիսի ընդգրկում ունեն.

1. **Լեզու** (լեզվամտածողություն, լեզվաքաղաքականություն, լեզվի փիլիսոփայություն, լեզվական ճաշակ, լեզվագործածություն, լեզվական իրադրություն, լեզվավիճակ ևն).
2. **Հնչյունական համակարգ** (պատմահամեմատական հնչյունաբանություն, հնչյուն և հնչույթ, հնչյունների դասակարգում, հնչյունական օրենք, հնչյունի դիրք, վանկ, հնչյունափոխություն ևն).
3. **Բառագիտություն** (բառ, բառիմաստ, ներբառայթային իմաստներ, միջբառայթային իմաստներ, իմաստափոխություն, բառային կազմ, տերմին, բառակազմություն, դարձվածքներ ևն).
4. **Բառարանագիտություն** (բառացանկ, բառահոդված, հանրագիտական (ընդհանուր և մասնավոր / ճյուղային), լեզվաբանական (բանասիրական), բարբառային, ստուգաբանական, անձնանունների և ազգանունների բառարաններ ևն).
5. **Լեզվի քերականական կառուցվածք** (բառածն, հարացույց, նյութական և սպասարկու խոսքի մասեր, բառակապակցություն, նախադասություն ևն).
6. **Քերականական իմաստ և քերականական կարգ** (քերականական իմաստ և ձև, ներքին թեքում, մասնիկավորում, տարահիմքություն, շարադասություն ևն).
7. **Լեզվաբանություն** (լեզվաաշխարհագրություն, լեզվամշակութաբանություն, կիրառական լեզվաբանություն, լեզվավիճակագրություն, հոգելեզվաբանություն, հաղորդակցական լեզվաբանություն ևն).
8. **Լեզվաբանական մեթոդներ** (պատմահամեմատական, համեմատական-գուգադրական, նկարագրական ևն).
9. **Լեզվաբանական տիպաբանություն** (լեզուների ձևաբանական տիպերը, շարահյուսական տիպաբանություն ևն).
10. **Լեզուների ցեղակցություն և ծագումնաբանական դասակարգում** լեզվաընտանիք (հնդեվրոպական, ուրալյան, ալթայյան, հնասիական, դրավիդյան...), լեզվախումբ, լեզվաճյուղ ևն):

Այս բաժանումն անշուշտ պայմանական է: «Լեզվաբանական տիպաբանություն» բաժինը, օրինակ, կարող էր միավորված լինել այլ բաժնի հետ: Բայց սա կարծիք է, որին բառարանագիրը կարող է համամիտ չլինել:

Յուրաքանչյուր մակարդակի կամ բաժնի տերմինները ներկայացնում են որոշակի միկրոհամակարգեր, որոնք իրենց հերթին ամբողջացնում են տվյալ լեզվական մակարդակի տերմինային համակարգը: Տերմինները բացատրվում են, ինչպես հայերենագիտական տերմինների բառարանի կապակցությամբ նշեցինք, թեմատիկ (փնջային) եղանակով:

Բառարանի վերջում տրվում է լեզվաբանական տերմինների ցանկը: Թերևս կարիք կար բառարանից օգտվողի գործը դյուրացնելու նպատակով այբբենական կարգով

կազմված առարկայացանկ (տերմինացանկ) ևս դնելու: Դա կարվի հաջորդ հրատարակության ժամանակ:

Ընդհանուր լեզվաբանության բաժինները, անշուշտ, ավելի լայն ընդգրկում ունեն. դրանք պարունակում են զգալի քանակությամբ տերմիններ, սակայն հեղինակը նկատի է ունեցել լեզվաբանական գիտության այն բաժինների շրջանակները, որոնք համապատասխանում են համալսարանական կրթության ծրագրային պահանջներին:

Լ. Խաչատրյանը աշխատանքում ներառել է մի շարք նոր տերմիններ, որոնք ցարդ ներկայացված չեն եղել հայերեն բառարաններում, ինչպես՝ *աշխարհի լեզվական քարտեզ, լեզվական կրթություն, լեզվական ճաշակ, լեզվախառնություն, լեզվական իրադրություն, լեզվական միջավայր, լեզվաքարտեզագրություն, լեզվաապագայագիտություն, լեզվաազգագրություն, լեզվաերկրագիտություն* և այլն: Լեզվի գործառական տիպերի բաժնից հիշատակենք *ծիսական լեզու, պետական լեզու, աշխատանքային լեզու, տոտալիտար լեզու, միայնակ լեզու* և այլ տերմինային բառակապակցություններ:

Ուսումնական բառարանում առաջին անգամ տրվում են լեզվաբանական նորագույն ուղղությունները բնութագրող տերմիններն իրենց տերմինային շրջապատով, ինչպես՝ *լեզվամշակութաբանություն, հաղորդակցական լեզվաբանություն, ճանաչողական լեզվաբանություն, համակարգչային լեզվաբանություն, քաղաքական լեզվաբանություն, հարալեզվաբանություն, էկոլեզվաբանություն, տեքստի լեզվաբանություն, կորպուսային լեզվաբանություն* և այլն: Այս առումով բառարանն իսկապես՝ նոր է, արդիական:

Բառարանի որոշ բաժիններ ունեն նաև ճանաչողական որոշակի նշանակություն, ինչպես՝ *լեզուների ծագման տեսությունները* (դիցաբանական, աստվածաշնչյան, բանահյուսական, բնագիտական և այլն), իսկ *բառարանագիտություն* բաժինն հանրագիտարանային բնույթ ունի. բառարանի յուրաքանչյուր տեսակի մասին ամբողջական պատկերացում ձևավորելու նպատակով բերվում են բնագրային նմուշօրինակներ:

Բառարանն ընդգրկում է ընդհանուր լեզվաբանական տերմինները, և լեզվական իրողությունների համար թեև օրինակներ են բերվում տարբեր լեզուներից, այնուամենայնիվ լեզվական տարբեր իրականություններ մեկնաբանելիս հեղինակը նախապատվությունը տալիս է հայերենին. առանցքը հայերենն է, քանի որ բառարանը նախատեսված է հայ ուսանողների համար:

Լեզվաբանական սույն բառարանը կարելի է գործածել ինչպես լեզուն ընդհանրապես, այնպես էլ լեզվաբանության այս կամ այն բաժինն ուսումնասիրելու նպատակով: Լեզուն ամբողջությամբ ուսումնասիրելիս բառարանով կարելի է պատկերացում կազմել լեզվի հատկանիշների, նրա կառուցվածքային մակարդակների վերաբերյալ, սովորել նրանց միավորների ներքին կապերի բնույթն ինչպես միևնույն համակարգի, այնպես էլ ենթահամակարգի ներսում: Լեզվաբանության բաժիններն ուսումնասիրելիս կարելի է պատկերացում կազմել աշխարհի լեզուների, նրանց դասակարգման մեթոդների ու մեկնաբանման եղանակների, լեզուների տիպաբանական և ծագումնաբանական դասակարգման, լեզվաընտանիքների, լեզուների խմբերի և հարակից այլ հարցերի մասին:

Բառարանը կարող է օգտակար լինել համալսարանների հասարակագիտական ֆակուլտետների ուսանողներին, դասախոսներին, լեզվաբաններին և առհասարակ բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են լեզվի և լեզվաբանության հարցերով:

Հավելենք նաև, որ պրոֆ. Լ. Խաչատրյանը մանկավարժական համալսարանի մագիստրատուրայում ներդրել է «Հայերենագիտական տերմինների համակարգը» դասընթացը: Այդ առումով սույն բառարանը մեծապես կարող է օգնել ուսանողներին առարկան համակողմանի յուրացնելու գործում:

Արձանագրենք. հրապարակի վրա են հայերենագիտական և լեզվաբանական տերմինների բառարաններ, որոնք կարևոր ներդրում են ժամանակակից հայ ուսումնական բառարանագրության մեջ:

***Ղավիթ Գյուրջինյան***

ՀՀ լեզվի կոմիտեի նախագահ